
प्रकरण सहावे

उपसंहार

प्रकरण सहावे

उ प सं हा र

महात्मा गांधीच्या नंतर आपले सारे आयुष्य लोक कल्याणासाठी वाहिलेली जयप्रकाश नारायण यांच्या खेरीज दुसरी व्यक्ती नाही. जयप्रकाश नारायण यांनी आपल्या राजकीय जीवनाची सुरुवात २०व्या शतकाच्या चौथ्या दशकात एक कट्टर मार्क्सवादी म्हणून केली. या कालखंडात जयप्रकाश मार्क्सवादाचे एक प्रभावी भाष्यकार आणि प्रवक्ते होते. त्यांनी भारताच्या सर्व सामाजिक घटनांचे विश्लेषण मार्क्सवादाच्या मुलभूत प्रमेयांच्या आधारेच केले होते. अलिकडच्या राजकारणाचा दर्जा इतका घसरला आहे की एखादा नेता तत्व व विचार यासाठी एकाकी चालण्याचा निर्णय घेतो ही गोष्ट स्वप्ररंजन वाटावी अशी स्थिती आहे. पण जयप्रकाश नारायण सारख्या नेत्यांची स्वातंत्र्य चळवळीत एक भरभक्कम फळीच होती. स्वातंत्र्यानंतर समाजवादी आंदोलनाचे ते एक स्फुर्तीस्थान होते. संपूर्ण क्रांतीच्या आंदोलनापर्यंत जे.पी. च्या नेतृत्वाखाली अनेक कार्य पार पडली. जयप्रकाश नारायण यांनी तरुणांच्या मनात नवीन ध्येयांची बिजे रोवली. तरुण युवक व विद्यार्थ्यांपुढील ते एक स्फुर्तीस्थान होते.

प्रस्तूत प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये जयप्रकाश नारायण यांचे जीवन चरित्र, त्यांचा जन्म, बालपण व शिक्षण या सर्व पार्श्वभूमीचा आढावा घेतला आहे. लहानपणापासूनच त्यांच्या हुषारी व शिक्षणाची आवड व शिस्त होती. शालेय शिक्षण पूर्ण झाल्यावर घरची परिस्थिती नाजूक असताना सुद्धा स्वतः अमेरिकेत शारीरिक कष्ट करून एम.ए. शिक्षण पूर्ण केले. या शिक्षण घेण्याच्या प्रवासामध्ये त्यांची पाठराखीन पत्नी प्रभावतीदेवी व इतर सहकारी मित्र यांचा पाठींबा होता. परदेशात जाऊन विज्ञानाचा अभ्यास करून भांडवलदारांची नोकरी न करता समाजशास्त्र विषय निवडून विज्ञान व समाजशास्त्र यांचा नवसमाज निर्मितीसाठी कसा उपयोग करता येईल यांचा ते विचार करीत होते. गरीबी,

दारिद्र्य, बेकारी, यांची कारणे काय ? हे शोधण्यचा त्यांनी प्रयत्न केला. अमेरिकेत असताना त्यांच्यावर मार्क्सवादाचा प्रभाव होता. जयप्रकाशांनी त्यावेळी मांडलेले विचार आजदेखील स्फुर्तीदायक होते. विस्कीनसीन विद्यापीठात असताना विज्ञान जर समाजापर्यंत पोहोचवायचे असेल तर समाजरचनाच बदलावी लागेल हा विचार मांडला. जे.पी. च्या विवाहामुळे तर त्यांच्या घराण्याला एक राजकिय पाठबळच मिळाले होते. अशाप्रकारे पहिल्या प्रकरणामध्ये विविध जीवन क्रमाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये स्वातंत्र्य चळवहीच्या दरम्यान घडलेल्या सामाजिक, राजकिय, सहभागाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतात शिक्षण घेऊन परतल्यावर मार्क्सवादाने भारलेले होते. स्वातंत्र्याची ओढ लागल्यामुळे स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाले. त्यामध्ये त्यांना वास्तव जीवनाचे दर्शन झाले. स्वातंत्र्य चळवळीत अनेक हाल अपेष्टा सोसल्या. हजारीबाग तुरुंगातून पळ काढून १९४२ च्या चलेजाव चळवळीत भुमिगत राहून ब्रिटीश साम्राज्याला हादरावले. नंतर ते स्वातंत्र्य संग्रामता गांधीवादाकडे आकर्षित होऊन यशस्वी झाले. ब्रिटीश सत्ता खिलखिली करण्यासाठी सरकारी खजिने लुटले. भारत फाळणीला विरोध केला. एकदा आत्मपरीक्षण करताना जयप्रकाश म्हणाले, “‘पाकिस्तान निर्मितीला संमती देऊन एक चूक गांधीजींनी केली आणि गांधीजींचा सल्ला मानून गप्प बसलो ही दुसरी चूक मी केली.’” चुक कबूल करणारी अशी हृदयाची उदारता असणारे जगामध्ये पहिले म. गांधी व दुसरे जयप्रकाश, स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये जे जयप्रकाश नारायण यांनी आपल्या देशासाठी प्रयत्न केले. त्याचा आढावा दुसऱ्या प्रकरणामध्ये केला आहे.

प्रकरण तीन मध्ये जयप्रकाश नारायण यांचे सामजवादी विचारांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. मार्क्सवादाने भारलेले जयप्रकाश हे रशियाच्या अपयशानंतर स्टॅलीनच्या हुकुमशाहीमुळे व भारतीय परिस्थितीचे वास्तव परिस्थिती पाहिल्यावर समाजवादाकडे वळले. त्यांनी काँग्रेस समाजवादी पक्षाची स्थापना केली. त्यानंतर प्रजा समाजवादी पक्षाची स्थापना केली व राजकिय व्यवस्थेचा कणा हा समाजावरच आला. गांधीवादाकडे वळले.

सत्य अहिंसा हे विचार त्यांना पटले. विनोबार्जींनी चालू केलेल्या भुदान यासाठी त्यांनी स्वतःचे जीवनदान दिले. बिहारमधील भूकंपग्रस्तांना त्यांनी मदत केली. न्याय हक्कासाठी लोकांनी संघर्ष केला पाहिजे. तरच त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण होईल असे जयप्रकाशांना वाटत होते. झोपड्यामध्ये सडणाऱ्या जनतेला माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे असे जे.पी. ना वाटत होते. ग्रामदान : ग्रामसभा, पंचायत राज यामार्फत खेडी हा विकासाचा केंद्रबिंदू मानला. या सर्व विचारांचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे.

चौथ्या प्रकरणामध्ये भुदान व सर्वोदय विचार यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ग्रामदान करून श्रीमंताकडून स्वखुषीने जमीन घेऊन त्यांचे वाटप गरीब जनतेला करत होते. याची प्रेरणा विनोबाकडून त्यांनी घेतली होती. या भुदान चळवळीसाठी त्यांनी सर्व जीवन अर्पन केले होते. सर्वोदयाच्या मार्फत ग्रामदान ग्रामसभा नक्षलवाद्यांचे मतपरिवर्तन करून त्यांना योग्य मार्गाला कशा प्रकारे लावले. जयप्रकाशजीर्जीच्या जीवनाचे संघर्ष आणि रचना हे दोन अविभाज्य भाग आहेत. “‘जमीनीचे फेरवाटप होऊन जमीन कसणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या मालकीची झाली पाहिजे. पाण्याचे समान वाटप झाले पाहिजे. त्याचबरोबर तरुणांची भुमिसेना उभारून पडीक असलेली लक्षावधी एकर जमीन लागवडीखाली आणली पाहिजे. तरच आपल्या जीवनाची लय निसर्गाच्या लयाशी सुसंवादी होईल.’’ असे ते सामान्य माणसाला केंद्रस्थानी ठेऊन विचार करत होते. राजकारणाच्या पलीकडे जाऊन समाजपरिवर्तनाच्या कमाला जास्त महत्व दिले. या सर्व गोष्टीचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेण्यात आला आहे.

पाचव्या प्रकरणामध्ये संपूर्ण क्रांतीचे विचार मांडले आहेत. या प्रकरणामध्ये स्वातंत्र्यानंतर जे भारतामध्ये जे.पी. नी कार्य केले त्याचा आढावा या प्रकरणामध्ये आहे. बिहार विद्यार्थी आंदोलन, गुजरात आंदोलन जनता पक्षाची स्थापना, नक्षलवाद्यांची शरणागती सर्वोदय विचार सामाजिक क्रांती. सांस्कृतिक क्रांती, भ्रष्टाचार विरोधी चळवळ इत्यादी गोष्टीचा आढावा यामध्ये आहे. यापैकी सर्वांत महत्वाचे महान कार्य म्हणजे

लोकशाहीची पुनर्स्थापना होते. जे.पी. ना लोकशाहीच्या अपूर्णेची जाणीव होती. भारतात राजसत्ता व अर्थसत्ता यांच्या केंद्रीकरणामुळे लोकशाहीचा प्राणच हरपला होता. या परिस्थितीच्या विरोधात उभे राहण्यासाठी या असंतोषाला नेतृत्व देण्यासाठी ‘जनता पक्षाची स्थापना’ व नव निर्माण आंदोलनाची स्थापना केली. त्यामुळे देशात राजकिय स्थित्यंतर घडून आले. सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून जनतेच्या हातात सत्ता देण्याचा प्रयत्न केला. या सर्व विविध सामाजिक चळवळीचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेण्यात आला आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) राजकिय भारत, १९६७-७७, भा.ल. भोळे, अमेय प्रकाशन, मे, १९७८.
- २) काळे दिवस, यशवंत कानिटकर, वरदा बुक्स, पुणे, १९७७.
- ३) ज्वालामुखीच्या तोंडावर, कुमार केतकर, ग्रंथाली अभिनव वाचक चळवळ, फेब्रुवारी, १९८१.
- ४) छाया आकाश, नरहर कुरुंदकर, आवृत्ती, १९७६.
- ५) इंदिरा गांधीजीं दोन रूपे, उमा वासुदेव, अनिलकुमार मेहता, अजब पुस्तकालय, डिसेंबर, १९७७.
- ६) अखेर जयप्रकाशजी खेरे ठरले, वसंत नारगोलकर, मॅजेस्टीक बुक स्टॉल, गिरगाव ऑक्टोबर, १९७७.
- ७) दुसरे स्वातंत्र्य, भा.ल. भोळे, अमेय प्रकाशन, जुन, १९७७.
- ८) लोकशाही समाजवाद, देवदत्त दाभोळकर, साधना प्रकाशन, पुणे, ऑक्टोबर, १९७६.
- ९) जयप्रकाश नारायण, शशिकांत महाडेश्वर, शब्दवेल प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑक्टोबर, २००२.
- १०) स्वगत, पु.ल. देशपांडे, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, ऑक्टोबर, १९९७.
- ११) संपूर्ण क्रांतीच्या दिशेने, जयप्रकाशजी, वसंत नारगोलकर, मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई, जुलै, १९७७.
- १२) प्रकाशयात्री जयप्रकाश, चंद्रकांत पाटगावकर, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, १९७७, २००२.
- १३) लोकनायक जयप्रकाश, बा.न. राजहंस, साधना प्रकाशन, पुणे.
- १४) महान लोकनेता जयप्रकाश नारायण, ग.प्र. प्रधान, साधना प्रकाशन, २००१.
- १५) प्रकाशयात्री जयप्रकाश, चंद्रकांत पाटगावकर, अजब पुस्तकालय, १९७७.
- १६) लोकनायक जयप्रकाश नारायण, बा.न. राजहंस, साधना प्रकाशन,

हिंदी -

- १७) जयप्रकाश नारायण, शशिकांत महाडेश्वर, शब्दवेल प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२.
- १८) निर्मुल वृक्ष का फल, लाल लक्ष्मीनारायण, लिपी प्रकाशन, सितंबर, १९७५.
- १९) अगला प्रधानमंत्री कौन ?, केबल शक्तीपाल, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दरीयागंज, १९७८.
- २०) जयप्रकाश, रामवृक्ष बेनीपुरी, उषा प्रकाशन, मे, १९७५.
- २१) जयप्रकाश : एक जीवनी, एलटन और वेल्डी कार्फ, अनुवादक केशवानंद, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, १९७८.
- २२) जयप्रकाश, डॉ. लक्ष्मीनारायण लाल, दि मैकमिलन कंपनी प्रकाशन, १९७५.
- २३) आधुनिक भारतीय समाजवादी चिंतन, डॉ. शोभा शंकर, साहित्य भवन लिमिटेड इलाहाबाद, १९८०.
- २४) जेल और स्वतंत्रता, रघुवंश (स), लोकभारती प्रकाशन, इलाहाबाद, १९७८.
- २५) जयप्रकाश नारायण के विचार, रघुवंश (स), लोकभारती प्रकाशन, १९७८.
- २६) गांधीवाद समाजवाद, हरिभाऊ उपाध्याय (स.), हिंदी प्रकाशन मंदीर, इलाहाबाद, १९५३.
- २७) देश का प्रकाश जयप्रकाश, ओंकार शरद, साहित्य भवन, इलाहाबाद, १९६९.
- २८) मेरी जेल डायरी, जयप्रकाश नारायण, राजपाल नई दिल्ली, १९७७.

English :

- 1) A Revolutionary's Quest : Selected Writings of Jayaprakash Narayan, Edited With An Introduction by Bimal Prasad, Delhi, Oxford, University Press, Ed. 1980.
- 2) J.P. Vindicated : Vasant Nargolkar, S.Chand & Company Ltd., New Delhi, May, 1977.
- 3) A Nonentity Fasts for Freedom : Vasant Nargolkar Vajnanshram Kaind Pub., March, 1978.

- 4) The Great Janata Revolution, J.A. Naik, S.Chand & Company Ltd. New Delhi, Sept, 1977.
- 5) Political India, 1935-42 : Ramji Lal, Ananta Publications, 1986.
- 6) Emergency : I's Need and Gains : Kanwar Lal, Hittashi Publishers, 1976.
- 7) Decline And Fall of Indira Gandhi : D.R. Mankekar, Kamla Menkekar, Vision Books, 1977.
- 8) Socialist Leadership in India : Jyoti Bikash Nath, Kanishka Publishers, New Delhi, 2002.
- 9) Jayprakash Narayan : A Political Biography Ajit Bhattacharjea, Vikas Publishing, 1975.
- 10) Jayaprakash : Rebel Extrodiary, Dr. Lakshimi Narayan Lal, Indian Book Company, Delhi, 1977.
- 11) J.P. Mission Partly Accomplished : Minoo Masani, The Macmillan Company of India, Ed. 1975.
- 12) Jayaprakash Rebel Extrordinary : Dr. Lakshimi Narain Lal, Indian Book Company, Delhi, Ed. II, 1977.
- 13) J.P. His Biography : Allan and Wendy Scarfe Orient Longman Limited Delhi, Ed.I, 1975.
- 14) Prison Diary, Jayaprakash Narayan, A.B. Shah, Popular Prakashan Bombay, 1975.
- 15) Grass Roots Leadership : 'A Study of Leadership in Panchayati Raj Institutions', B.S. Bhargava, Ashish Publishing House, New Delhi, 1979.

- 16) A plea for Reconstruction of Indian Polity, Kashi, 1959,
Jayaprakash Narayan, 1961.
 - 17) Swaraj for the people, Kashi, 1961, Jayaprakash
Narayan.
 - 18) The Role of Political Parties in Panchayati Raj, I.I.P.A.
Journal, New Delhi, Oct.Dec. 1962, Jayaprakash
Narayan.
-

साप्ताहिक मासिके

- १) नवभारत : फेब्रुवारी, १९९८
- २) साधना : जानेवारी, १९९९
- ३) साधना : ऑक्टोबर, २००२
- ४) लोकराज्य : २००२
- ५) योजना –
- ६) समाज प्रबोधनी पत्रिका : साधना प्रकाशन.

मराठी

- १) भारतीय समाजशास्त्रीय कोष.
- २) शिवाजी विद्यापीठातील चर्चासत्र – जयप्रकाश नारायण एक टिकात्मक परीक्षण.
- ३) क्रांतिवीर नागनाथ (अण्णा) नायकवडी वरील अप्रकाशित एम.फिल्. प्रबंध : दिलीप शामराव जाधव, तात्यासाहेब कोरे यांच्यावरील एम.फिल्.प्रबंध : दिलीप किसनराव मोहिते.
- ४) मराठी शब्दकोश कमांक ६.

वर्तमानपत्रे

- १) दैनिक सकाळ, सत्यरंग पुरवणी, रविवार १३ ऑक्टोबर, २००२.
 - २) महाराष्ट्र टाइम्स, ११ ऑक्टोबर, २००२.
 - ३) लोकसत्ता, संपादकीय, शुक्रवार, ११ ऑक्टोबर, २००२.
 - ४) तरुण भारत, संपादकीय, शुक्रवार, ११ ऑक्टोबर, २००२.
 - ५) दैनिक सकाळ, ९ मार्च, २००३.
 - ६) दैनिक महासत्ता, १, २, ३ डिसेंबर, २००२.
संपादकीय : लोकनायक एक चिकित्सक मूल्यमापन, प्रा. के.एस्. खापे.
 - ७) हिंदी : दिनमान, दिल्ली
सामायिक वार्ता, पटना.
-